

डडेलधुरेली भाषामा अजन्तुवाचक स्त्रीलिङ्ग

मोहनप्रसाद भट्ट (पीएचडी)
उपप्राध्यापक, नेपाली शिक्षा केन्द्रीय बिभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षा शास्त्र संकाय नेपाली शिक्षा केन्द्रीय बिभाग, किर्तिपुर
mbhatta35@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-5397-2383>

लेखसार

भाषाले मानव समुदायको पहिचान गराउँछ । भाषा विचार विनिमयको माध्यम हो । यसले संस्कृति र संस्कार बोकेको हुन्छ । संसारभरी छरिएर रहेका मानिसहरूको पहिचान उनीहरूले अपनाएको भाषा, संस्कृति, संस्कार, रहनसहन र भेषभूषाले गराएको हुन्छ । यस लेखमा गुणात्मक अनुसन्धानका आधारमा स्थलगत अवस्था अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ । अनुसन्धानकर्ताद्वारा अध्ययन क्षेत्रको प्रत्यक्ष अवलोकन, स्थानीय समुदायसँग भेटघाट, संवाद, अन्तर्वार्ता र सोधपुछ जस्ता तरिकाबाट सामग्री सङ्कलन गरी डडेलधुरेली भाषामा रहेका अजन्तुवाचक शब्दमा स्त्रीलिङ्गको प्रयोग देखाउन खोजिएको छ । भागेश्वर गाउँपालिकाको ३,४,५ र अजयमेरू गाउँपालिकाको १, २, ३ र ४ गरी जम्मा ७ वडामा केन्द्रीत भइ त्यहाँका विभिन्न उमेर, लिङ्ग, वर्ग, समुदाय, पेशा, जाती आदिका वक्ताका माध्यमबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसका साथै विभिन्न लेख, रचना, पुस्तक, कोश आदिलाई पनि सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यो अध्ययन डडेलधुरेली भाषामा रहेका स्त्रीलिङ्ग शब्द पहिचान गरी तिनीहरूको विश्लेषण गर्नमा केन्द्रित रहेको छ । यस अध्ययनमा लुगा, चाडपर्व, रीतिरिवाज, खानेकुरा, शरीरका अङ्ग, औजार, तरल पदार्थ र गरगहना आदिलाई बुझाउने शब्दमा लिङ्गभेद देखाइएको छ । यस्तो लिङ्गभेद कुनै शब्दमा स्त्रीलिङ्गी मात्रै हुन्छ, कुनै शब्दमा पुलिङ्गी मात्रै हुन्छ भने कुनै शब्दमा स्त्रीलिङ्गी र पुलिङ्गी दुवै हुनेगरेको छ ।

शब्दकुञ्जी : स्त्रीलिङ्ग, अजन्तुवाचक, छाँच, औजार, लिङ्गभेद

परिचय

नेपाली भाषामा प्राचीनकालमा जेजस्ता लिखित सामग्रीहरू देखिएका छन्, तिनै सामग्रीहरूलाई आधार बनाएर डडेलधुरेली भाषाको प्राचीन स्वरूपका आधारमा प्रस्तुत अध्ययन गर्न खोजिएको छ । यो भाषा प्राचीनताका हिसाबले ऐतिहासिक हिम्वत् संस्कृति र खस सभ्यताबाट प्रभावित हुँदै विकसित भएर आएको छ । सपादलक्ष गिरि (सवा लाख पर्वतहरूले बनेको देश) भनेर चिनिएको खस राज्यका रूपमा शासित रहेको यस क्षेत्रको सिमाना पश्चिममा गडवाल र पूर्वमा त्रिशूलीसम्म विस्तारित खस भाषा नै प्राचीन नेपाली भाषा हो (गौतम, २०४९: ४५) । त्यसैले तत्कालीन भौगोलिक रूपरेखा र भाषिक स्वरूपलाई हेर्दा वर्तमान डडेलधुरेली भाषालाई पनि त्यही खस भाषाको एउटा रूप मान्न सकिन्छ । डडेलधुरेली भाषाको ऐतिहासिक स्वरूप नेपाली भाषाजस्तै प्राचीन काल, मध्यकाल र आधुनिककालीन विकास प्रक्रियासँगै विकसित भएको पाइन्छ । बाम खड्काको ११ औँ शताब्दीको अभिलेखमा रहेका भाषिक विशेषता अहिलेसम्म डडेलधुरेली भाषाका अजन्तुवाचक शब्दमा स्त्रीलिङ्गीभेद रहेको पाइन्छन् तर यो वर्तमान नेपाली भाषामा भने देखिँदैन । त्यसैले यस्ता ऐतिहासिक भाषिक विशेषताहरू पहिचान गर्नमा प्रस्तुत अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

संसारका कतिपय भाषाहरूमा लिङ्गका आधारमा महिला र पुरुष भनेर मानिसहरूलाई वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । तर डडेलधुरेली भाषामा मानिसमा मात्रै नभएर अजन्तुवाचक शब्दमा पनि स्त्रीलिङ्गभेद रहेको पाइन्छन् । शब्दमा इ, लि, डि, नि जस्ता प्रत्ययहरू जोडिएर स्त्रीलिङ्ग शब्द बन्ने गरेको पाइन्छ । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनमा यी अजन्तुवाचक शब्दमा लिङ्ग विभाजन किन र कसरी हुने गर्छ र यसको पहिचान गराउने प्रयास गर्न खोजिएको छ । डडेलधुरेली भाषाका अजन्तुवाचक शब्दमा रहेका स्त्रीलिङ्गी शब्द पहिचान गरी तिनलाई वर्गीकरण गरेर देखाउनु यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । विशेष गरी

अल्पसंख्यक वा क्षेत्रीय भाषाहरूका अजन्तुवाचक शब्दमा लिङ्ग प्रयोग किन र कसरी हुन्छ भन्ने विषयमा पर्याप्त स्पष्ट आधार देखिँदैनन्। त्यसैले डडेल्धुरेली भाषामा रहेका अजन्तुवाचक शब्दहरूमा स्त्रीलिङ्ग प्रयोग गरिनुको कारण, ढाँचा र सन्दर्भहरू अझै स्पष्ट नदेखिएकाले यस अध्ययनमा डडेल्धुरेली भाषामा अजन्तुवाचक शब्दलाई स्त्रीलिङ्गमा रूपान्तरण गर्ने भाषिक र सामाजिक कारकहरू केके हुन् र भन्ने कुराको पहिचान र विश्लेषण गर्न खोजिएको छ। साथै अजन्तुवाचक स्त्रीलिङ्गी शब्द पहिचान गरी तिनको व्याख्या गर्नमा यो अध्ययन केन्द्रित छ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा गुणात्मक अनुसन्धानका आधारमा स्थलगत अवस्था अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ। यसका साथै विभिन्न लेख, रचना, पुस्तक, कोश आदिलाई पनि सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ। अनुसन्धानकर्ताले अध्ययन क्षेत्रको प्रत्यक्ष अवलोकन, स्थानीय समुदायसँग भेटघाट, संवाद, अन्तर्वार्ता र सोधपूछ जस्ता तरिकाबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। अनुसन्धानका लागि भागेश्वर गाउँपालिका भित्र रहेका वडा नं. ३, ४ र ५ र अजयमेरु गाउँपालिका भित्र रहेका वडा नं. १, २, ३ र ४ गरी जम्मा ७ वटा वडालाई नमूना क्षेत्रको रूपमा चयन गरिएको छ।

यस अध्ययनमा विभिन्न वर्ग, समुदाय र पेशासँग आवद्ध भएका मानिसहरूलाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ। विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बद्ध फरकफरक उमेर समूहका व्यवसायी, बृद्ध, महिला, शिक्षित वर्ग, युवा र विभिन्न जातजातिका मानिसहरूलाई स्रोत व्यक्तिका रूपमा लिइएको छ। स्रोतका रूपमा चयन गरिएका सबै व्यक्तिहरूसँग रहनसहन, भेषभूषा, खानपान, साँस्कृतिक परम्परा र चालचलनसँग सम्बन्धित रहेर छलफल गरिएको छ। यो सबै उद्देश्यपूर्ण नमूना छनोट विधिका आधारमा छनोट गरिएको हो। यसरी छानिएका व्यक्तिहरूसँग सङ्कलित सामग्रीलाई उनीहरूको अनुमति लिएर केही अंश दोहोर्‍याएर पनि अध्ययन गरिएको छ। यसका साथै द्वितीय स्रोतका रूपमा पत्रपत्रिका, शोध ग्रन्थ, शब्दकोश, व्याकरणका पुस्तक र विभिन्न लेखहरूबाट आवश्यक जानकारी सङ्कलन गरिएको छ। सङ्कलित सम्पूर्ण शब्दहरूको स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्गका आधारमा वर्गीकरण गरेर स्त्रीलिङ्गी शब्दलाई मात्र यहाँ चयन गरी देखाइएको छ।

सैद्धान्तिक आधार

अजन्तुवाचक स्त्रीलिङ्ग अभिलेखीय नेपालीमा पनि पाउन सकिन्छ। बाम खड्काको ११ औँ शताब्दीको अभिलेखमा रहेका भाषिक विशेषताहरू हालसम्म डडेल्धुरेली भाषामा रहेका पाइन्छन् तर यो वर्तमान नेपाली भाषामा भने देखिँदैन। जुनसुकै भाषाका वाक्यमा नामसँग अर्को कुनै शब्दको पदसङ्गतिका भेदले जति किसिमको अर्थभेद देखिन्छ त्यसलाई लिङ्ग भनिन्छ (पोखरेल, २०५६, पृ. ८७)। लिङ्ग पदसङ्गतिका आधारमा छुट्याइन्छ। भाषामा पदसङ्गति कति किसिमको छ भन्ने कुराले त्यस भाषाको लिङ्ग पहिचान गर्न सकिन्छ। संसारका भाषाहरूमा फरकफरक किसिमको लिङ्ग व्यवस्था रहेको पाइन्छ। लिङ्ग नाम पदको क्रिया र अन्य पदहरूसँगको सङ्गतिका आधारमा निश्चित हुने व्याकरणिक अभिलक्षण हो (यादव र रेग्मी, २०५९, पृ. २००)। नेपाली भाषामा कतिपय लिङ्गभेदक शब्दहरू अलग अलग देखिन्छन् भने कतिपय चाहिँ पुलिङ्गबाट व्युत्पादित प्रकृतिका छन्। यसरी लिङ्गभेदक शब्दहरू अव्युत्पन्न र व्युत्पन्न दुवै किसिमका भए पनि अमानवीय सन्दर्भमा चाहिँ नामको लिङ्गले वाक्यात्मक सङ्गति दर्साउँदैन (अधिकारी, २०५७, पृ. ७५)। नामसँग वाक्यमा अर्को कुनै पदको पदसङ्गतिको भेद नै लिङ्गभेद हो। पदसङ्गतिको भेदले अप्राणीवाचक वा प्राणीवाचक छुट्याएर प्राणीवाचकभित्र पनि भाले र पोथी छुट्याउने लिङ्गभेद भारोपेली भाषामा मात्र हुन्छ तर भारोपेलीबाहेकका भाषामा पदसङ्गतिको भेदले भालेपोथी छुट्टिँदैन (पोखरेल, २०५६, पृ. ९५)। निर्जीव नामहरू रहेको वाक्यमा क्रियापदले पुलिङ्गी क्रियापदलाई लिने हुँदा परम्परागत व्याकरणमा नपुंसक लिङ्ग भनिएको भए पनि वाक्यको पदसङ्गतिका आधारमा निर्जीव नामहरूलाई पनि पुलिङ्ग अन्तर्गत नै लिइन्छ (गौतम र अन्य, २०६९, पृ. १७३)। लिङ्ग (Sex) नितान्त शारीरिक, जैवीय (Biological) तथा जैवी आनुवंशिक (Biogenetic) अवधारणा हो। यो शरीरको बनोटसँग सम्बन्धित छ (पोखरेल, २०१८)। शारीरिक बनोटलाई नै विभेद तथा असमानताको मुख्य कारकतत्व मान्ने सन्दर्भमा बुझ्नु पर्ने तथ्यगत विषयहरू लिङ्ग र लैङ्गिकता हुन् (निरौला, सन् २०२३)। यसरी विभिन्न विद्वानहरूका भनाइबाट के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने

नेपाली भाषामा जन्तुवाचक शब्दमा मात्र लिङ्गभेद रहेको र अजन्तुवाचक शब्दमा लिङ्गभेद रहेको पाइँदैन । तर डडेल्धुरेली भाषामा भने अजन्तुवाचक शब्दमा पनि लिङ्गभेद रहेको पाइन्छ ।

ससुरको संरचनात्मक सिद्धान्तले भाषालाई एक स्वतन्त्र प्रणालीका रूपमा हेर्छ, जहाँ प्रत्येक एकाइले अरू एकाइसँग अन्तरक्रिया गर्छ (ससुर, १९१६) । वाक्य संरचनाका गहिरा नियम र सार्वभौमिक व्याकरणिक तत्त्वहरू अन्वेषण गर्न सकिन्छ । यसले मूल र सतही संरचनाको भेदमार्फत भाषा संयोजन बुझ्न मद्दत गर्छ (चोम्स्की, २००२) । दुई वा बढी भाषाको सम्पर्कले उत्पन्न हुने रूपान्तरण र मिश्रणबारे व्याख्या गर्छ (थोमासन र कफम्यान, २०२३) । सार्वभौमिकता र प्रकारिकीकरणले विश्वका भाषाहरूबीच समानता भिन्नता पर्दाफास गर्छ (कोम्प्री, १९८९) । लिङ्गीय विभाजनले भाषामा एकता ल्याउँछ र वाक्य संरचना बुझ्न सजिलो बनाउँछ (जेस्पर्सन, २०१३) । लिङ्गीय वर्गीकरण नाम वर्गीकरणको एउटा रूप हो (ग्रीनबर्ग, १९६६) । लिङ्गीय विभाजन केवल भाषिक होइन, सामाजिक सोच र सांस्कृतिक विश्वाससँग पनि जोडिएको हुन्छ (लेकफ, १९८७) । लिङ्ग सामाजिक र सांस्कृतिक कोटिहरूको व्याकरणिक अभिव्यक्ति हो (कोर्बिट, १९९१) । लिङ्गको व्यवस्था भाषामा अस्पष्टता हटाउने कार्यको लागि आवश्यक हुन्छ । भाषामा लिङ्गले व्याकरणिक कार्य सुनिश्चित गर्छ, वस्तु वा अवधारणालाई समूहबद्ध गर्न सजिलो बनाउँछ, सामाजिक मान्यता र प्रतीकात्मकता प्रतिबिम्बित गर्छ र अर्थ स्पष्ट पार्नुका साथै भाषिक प्रयोगमा सहजता ल्याउँछ । यिनै विभिन्न विद्वानहरूका सैद्धान्तिक अवधारणालाई आधार मानेर डडेल्धुरेली भाषामा नित्य (स्त्रीलिङ्ग मात्रै हुने) अजन्तुवाचक स्त्रीलिङ्गी शब्द पहिचानमा प्रस्तुत शोधकार्य केन्द्रित रहेको छ ।

प्राप्ति र छलफल

डडेल्धुरेली भाषाको अध्ययन, अनुसन्धान, भाषिक छलफल, अवलोकन र वक्ताको भाषिक व्यवहार आदिका आधारमा सङ्कलन गरिएको सामग्रीलाई बोली, लुगा, खाद्यवस्तु, गरगहना, तरल पदार्थ, शरीरका अङ्गहरू, चाडपर्व, धर्म संस्कृति, रीतिरिवाज, भेषभुषा, सौन्दर्य, संवेदनशीलता वा कोमलता, भाव वा विचार, कृषिकार्यमा प्रयोग हुने औजार, स्वरूप वा आकार र कार्यका आधारमा निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

बोलीका आधारमा लिङ्गभेद

डडेल्धुरेली भाषामा बोलीका आधारमा स्त्रीलिङ्गी शब्दहरू रहेका पाइन्छन् । जस्तै :

डडेल्धुरेली भाषा	नेपाली भाषा
उनरी कुरडि सकिगड ।	उनको कुरा सकियो ।
एइकि बोलि निकि आथिन् ।	यसको भाषा राम्रो छैन ।
गट्टि कुरडि जन अरेइ ।	खराब कुरा नगर्नु ।
*तइको डाको ठुलो छ ।	त्यसको आवाज ठुलो छ ।

माथिका वाक्यमा आएका कुरडि, बोलि, गट्टि जस्ता शब्दहरूमा स्त्रीलिङ्गीभेद रहेको पाइन्छ । यिनीहरूमा पुलिङ्गीभेद रहेको पाइँदैन तर (*तइको डाको ठुलो छ) यस वाक्यमा आएको 'डाको' पुलिङ्गी शब्द हो । यसको स्त्रीलिङ्गीभेद देखिँदैन । यस भाषामा इकार ओकार लागेर स्त्रीलिङ्गी र पुलिङ्गी शब्द बन्ने गरेको पाइन्छ ।

लुगाका आधारमा लिङ्गभेद

यस भाषामा मानिसले लगाउने लुगामा पनि स्त्रीलिङ्गी शब्दहरू रहेका पाइन्छन् । जस्तै :

डडेल्धुरेली भाषा	नेपाली भाषा
तनरी पिछाउणि पातली छ ।	तिनको पछ्यौरी पातलो छ ।
बज्याकी कुलइ न्यारि छ ।	हजुरबाको टोपी राम्रो छ ।
बुदिकी झकुली ठुली होइरइछ ।	भाइको सर्ट ठुलो भएको छ ।
इजाकी धोति राती छ ।	आमाको सारी रातो छ ।
*तनरो पिछाउणो पातलो छ ।	तिनको पछ्यौरा पातलो छ ।

*इजाको आङ्गो रातो छ ।

आमाको चोलो रातो छ ।

माथिका वाक्यमा आएका कुलङ्ग, धोति नित्य स्त्रीलिङ्गभेद हो भने पिछाउणि अनित्य स्त्रीलिङ्गभेद हो । पिछाउणि शब्दमा इकार हटाएर ओकार राख्दा यो पुलिङ्ग शब्द बन्छ । यहाँ सानो र ठुलो आकारले लिङ्ग विभेद गरेको पाइन्छ । पिछाउणिले सानो आकारलाई बुझाउँछ भने पिछाउणोले ठुलो आकारलाई बुझाउँछ । आङ्गो शब्द पुलिङ्गीभेद मात्रै हुन्छ यसको *आङ्गि हुँदैन । त्यसैले यो नित्य पुलिङ्गी शब्द हो । सबै शब्दमा लिङ्गविभेद देखिदैन । कुनै शब्द स्त्रीलिङ्गी र कुनै शब्द पुलिङ्गीभेदमा मात्रै प्रयोग हुन्छन् भने कुनै शब्द स्त्रीलिङ्गी र पुलिङ्गी दुवै भेदमा प्रयोग हुनेगरेको पाइन्छ ।

खाद्यवस्तुका आधारमा

खानासम्बन्धी परिकारमा लिङ्गभेद देखिनु यस भाषाको अर्को विशेषता हो । यस क्षेत्रमा बनाइने खानाका परिकारहरूमा स्त्रीलिङ्ग जनाउने शब्दहरू रहेका देखिन्छन् । जस्तै :

डडेल्धुरेली भाषा

दाल पातलि छ ।

उइले चुकिलि छाँचइ मइरि खायो ।

तइले सारि खिचडि खायो ।

हाम्ले कोलि खिर खायो ।

*उइले फाँणो खायो ।

*भात कोलो छ ।

*उइले सारो रोटो खायो ।

नेपाली भाषा

दाल पातलो छ ।

उसले अमिलो मही हालेको भात खायो ।

त्यसले सारो खिचडी खायो ।

हामीले नरम खिर खायौँ ।

उसले खोले खायो ।

भात नरम छ ।

उसले सारो रोटी खायो ।

माथिका वाक्यमा आएका मइरि, खिचडि, खिर शब्द स्त्रीलिङ्गी मात्रै हुन्छन् यिनको पुलिङ्गीभेद पाइँदैन भने फाँणो र रोटो शब्दको पुलिङ्गीभेद मात्रै पाइन्छ । तर कोलो र पातलि शब्द सन्दर्भ अनुसार पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी दुवै हुने गरेको पाइन्छ । जस्तै: दाल पातलि छ, तिउन पातलो छ । दालसँग जोडिँदा 'पातलि' शब्द स्त्रीलिङ्गी हुन्छ भने तिउनसँग जोडिँदा यो पुलिङ्गी हुन्छ । त्यसै गरी भात कोलो छ, छला कोलि छ । भातसँग जोडिँदा 'कोलो' शब्द पुलिङ्गी हुन्छ भने छालासँग जोडिँदा स्त्रीलिङ्गी हुन्छ ।

गरगहनाका आधारमा

समाजभित्र प्रचलनमा रहेका गरगहनामा पनि स्त्रीलिङ्गी शब्दहरू रहेका पाइन्छन् । जस्तै :

डडेल्धुरेली भाषा

मन्दिरमइ लामि छडि छ ।

उइकि तिलहरि न्यारि छ ।

तइकि पोति हरिइ छ ।

तइकि फुलि ठुलि छ ।

*तनरो मुदडो ठुलो छ ।

*तनरो बालो सपुर छ ।

नेपाली भाषा

मन्दिरमा लामो चाँदीले बनेको छडी छ ।

उसको तिलहरी राम्रो छ ।

त्यसको पोती हरियो छ ।

त्यसको फुली ठुलो छ ।

तिनको बाली ठुलो छ ।

तिनको बाला पातलो छ ।

माथिका वाक्यमा आएका छडि, तिलहरी, पोति, फुलि स्त्रीलिङ्गी शब्द हुन् यिनको पुलिङ्गीभेद पाइँदैन । मुदडो र बालो शब्दको स्त्रीलिङ्गी र पुलिङ्गी दुईभेद हुनेगरेको पाइन्छ ।

तरल पदार्थका आधारमा

तरल पदार्थका रूपमा प्रयोग हुने शब्दमा स्त्रीलिङ्गभेद रहेको पाइन्छ । जस्तै :

डडेल्धुरेली भाषा

तइले दिएइ दइ बाकलि छ ।

बाकलि छाँच निकि हुन्छे ।

नेपाली भाषा

त्यसले दिएको दही बाक्लो छ ।

बाक्लो मही मिठो हुन्छ ।

*दुद बाकलो छ ।   दुध बाकलो छ ।

माथिका वाक्यहरूमा आएका दइ, छाँच (बाकलि, निकि) जस्ता शब्दले स्त्रीलिङ्गी भेदलाई जनाएको छ । तर तरल पदार्थका सबै शब्दमा स्त्रीलिङ्गी मात्रै नभएर पुलिङ्गी पनि हुन्छन् । यहाँ बाकलि छाँचमा आएको 'छाँच' शब्द स्त्रीलिङ्गी हो भने बाकलो दुदमा आएको 'दुद' पुलिङ्गी शब्द हो । यो अनुसन्धेय विषय रहेको छ ।

शरीरका अङ्गहरूका आधारमा

मान्छेको शरीरमा रहेका विभिन्न अङ्गहरूमा पनि स्त्रीलिङ्गीभेद रहेका हुन्छन् । जस्तै :

डडेल्धुरेली भाषा	नेपाली भाषा
नन्दिनानइ छला कोलि हुन्छे ।	बच्चाको छाला नरम हुन्छ ।
तइकि नाडि पातलि छ ।	त्यसको नाडी पातलो छ ।
उइकि छाति बिथरि छ ।	उसको छाती चौडा छ ।
*तइको मुन्टो गोल छ ।	त्यसको टाउको गोलो छ ।
*तइको गोडो मोटो छ ।	त्यसको खुट्टा मोटो छ ।

माथिका वाक्याहरूमा आएका छला, नाडि, छाति स्त्रीलिङ्गी शब्द हुन् यिनको पुलिङ्गीभेद रहेको पाइँदैन । मुन्टो र गोडो पुलिङ्गी शब्द हुन् यिनको स्त्रीलिङ्गीभेद रहेको पाइँदैन ।

सांस्कृतिक विश्लेषणका आधारमा स्त्रीलिङ्गीकरण हुने केही थप शब्दहरूको प्रयोगलाई तल देखाउन खोजिएको छ :

सांस्कृतिक तत्व	स्त्रीलिङ्गी प्रयोग	व्याख्या
सौन्दर्य	निकि, न्यारि,	सौन्दर्यको सन्दर्भमा स्त्रीलिङ्गी
संवेदनशीलता/कोमलता	कोलि, सारि	नाजुक, कठोर
परम्परा र रीतिरिवाज	जत्कालि/छुइ, जाँत,	मौलिक परम्पराको प्रतीक
भाव/विचार	किच्चिकेइ दसा, मन्दि जून	नकारात्मक वा सजग भावनात्मक अवस्थाहरू

माथि आएका निकि, न्यारि शब्दको प्रयोग महिलाको सौन्दर्यलाई बुझाउनका लागि प्रयोग गरिएको पाइन्छ भने कोलि, नानि शब्दले महिलाको संवेदनशीलता वा कोमलतालाई बुझाउनका लागि प्रयोग गरिएको देखिन्छ । महिलाको जीवनसँग थुप्रै सामाजिक संस्कार गाँसिएका हुन्छन् । सामाजिक संस्कारले नै महिलालाई समाजमा स्थान दिएको हुन्छ । जत्कालि, जाँत शब्द संस्कार संस्कृतिसँग जोडिएका छन् त्यसै गरी किच्चिकेइ दसा, मन्दि जून शब्दले नकारात्मक भाव वा अवस्था बोकेको देखिन्छ ।

कृषिमा प्रयोग हुने औजारहरूका आधारमा

समाजमा प्रचलित कृषि कार्यमा प्रयोग हुने औजारहरूमा पनि स्त्रीलिङ्गीभेद रहेका पाइन्छन् । जस्तै :

डडेल्धुरेली भाषा	नेपाली भाषा
आँसि ठुलि छ ।	हँसिया ठुलो छ ।
कसि निकि छ ।	कोदालो राम्रो छ ।
फाउणि थोतरि छ ।	फरुवा थोत्रो छ ।
गैँटि बुचि छ ।	गैँती बुचो छ ।
* कसुलो निको छ ।	कोदालो राम्रो छ ।
* फाउणो थोत्रो छ ।	फरुवा थोत्रो छ ।

माथिका वाक्यहरूमा आएका आँसि, गैँटि स्त्रीलिङ्गी शब्द हुन् । यिनमा पुलिङ्गीभेद देखिँदैन । यस्ता स्त्रीलिङ्गी शब्द सबै अजन्तुवाचक शब्दमा देखिँदैनन् । कतिपय शब्द पुलिङ्गी बन्ने गर्छन् । जस्तै: कसुलो, फाउणो शब्दमा पुलिङ्गी भेद रहेको

पाइन्छ । औजारहरूका आधारमा केही औजार (विशेष गरी घरेलु र कृषि प्रयोजनका) स्त्रीलिङ्गी छन् तर ठूला वा भारी औजारहरू पुलिङ्गी रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै : तड्कि आँसि नानि छ । उनरि कसि थोतरी छ । उनरो कसुलो थोतरो छ । त्यो फाउणि थोतरी छ । त्यो फाउणो थोतरो छ ।

यहाँ 'आँसी' शब्दमा आकारका आधारमा लिङ्गभेद देखिएको छैन तर अरु सबैमा लिङ्गभेद रहेको पाइन्छ । माथिका वाक्यामा आएका कसि, कसुलो, फाउणि, फाउणो शब्दहरूमा लिङ्गभेद देखिएको छ ।

माथि आएका केही स्त्रीलिङ्ग शब्दलाई यसरी देखाउन सकिन्छ -

स्त्रीलिङ्ग शब्द	मानक अर्थ	नेपाली प्रयोग वाक्य	भएको विशेषणउपसर्ग/	स्त्रीलिङ्ग बुझाउने विशेषणउपसर्ग/	सम्भावित सांस्कृतिकभाषिक आधार/
कुलइ	टोपी	मेरी कुलै न्यारी छ	मेरी		टोपी सामान्यतः पुरुषले प्रयोग गरे पनि 'मेरी' विशेषणले यसलाई स्त्रीलिङ्ग बनाएको छ, जुन मानक नेपालीको नियमभन्दा फरक छ ।
भास	भाकाबोलि/	कति निकी भास छ	निकी		भाषिक अभिव्यक्तिलाई स्त्रीलिङ्गका रूपमा व्याख्या गरिएको ।
छाँच	मही	बाकलि छाँच निकि हुन्छे	बाकलि, निकि		तरल खाद्य पदार्थलाई स्त्रीलिङ्गका रूपमा व्याख्या गरिएको ।
कसी	कोदालो	उनरी कसी निकि छ	उनरी, निकि		कृषि औजारलाई स्त्रीलिङ्गका रूपमा व्याख्या गरिएको ।
नाणि	नडी	मोटी नाणि	मोटी		शरीरको अंगलाई स्त्रीलिङ्गका रूपमा व्याख्या गरिएको ।
झुपडि	झुपडी	नानी झुपडि	नानि		बसोबासलाई स्त्रीलिङ्गका रूपमा व्याख्या गरिएको ।

माथि आएका कुलइ, भास, छाँच, कसी, नाणि, झुपडि जस्ता शब्दले स्त्रीलिङ्गलाई बुझाएको छ । यसरी डडेलधुरेली भाषामा प्रयोगमा आउने अजन्तुवाचक शब्दमा लैङ्गिकता रहेको पाइन्छ । यस्ता शब्दहरू स्त्रीलिङ्गका रूपमा स्पष्ट देखिएका छन् । समाजमा रहेका सामाजिक चालचलन, रीतिरिवाज र परम्परालाई झल्काउने थुप्रै शब्दहरूमा यस्तो लिङ्ग भिन्नता रहेको पाइन्छ । जस्तै :

भौतिक आधारमा

क्षेत्र	डडेलधुरेली भाषा	नेपाली भाषा
प्राकृतिक वस्तु	यो गाडा ठुलि छ । ताल ठुलि छ ।	यो गाड ठुलो छ । तलाउ ठुलो छ ।
कृत्रिम वस्तु	मेरी कलम टुटिगै । गाडि ठुली छ । लत्ता चिरिया ।	मेरो कलम भाँचियो । गाडी ठुलो छ । लुगा च्यातियो ।
पदार्थगत वस्तु	स्यइ झडि । दइ पातलि छ	मसी झन्च्यो । दही पातलो छ ।

भौतिक आधारका दृष्टिले यसमा आएका गाड, ताल, कलम, गाडि, लत्ता, स्याइ, दइ जस्ता शब्द स्त्रीलिङ्गका रूपमा देखापरेका छन् ।

स्वरूप वा आकारका आधारमा

क्षेत्र	डडेलधुरेली भाषा	नेपाली भाषा
ठूला वस्तुहरू	ताल ठुलि छ । गाड लामि छ ।	तलाउ ठुलो छ । गाड लामो छ ।

आकार दिने वस्तु बोल नानि छ । टेबुल चौडि छ । पराद बल सानो छ । टेबुल चौडा छ ।
गइलि छ । पराद गहिरो छ ।

डडेलधुरेली भाषामा स्वरूप वा आकारका आधारमा पनि लैङ्गिकता रहेको पाइन्छ । यहाँ ताल, गाड, बोल, टेबुल, पराद जस्ता शब्द स्त्रीलिङ्गका रूपमा प्रयोग भएका छन् ।

कार्यगत आधारमा

क्षेत्र	डडेलधुरेली भाषा	नेपाली भाषा
उपकरण वा साधन	आँसी ठुलि छ । कसी नानी छ । कलम राति छ ।	हाँसीया ठुलो छ । कोदालो सानो छ । कलाम रातो छ ।
सवारी साधन	गाडि घुरिगइ । मोटरसाइकिल बिगडिगइ । चिलगाडि आइ ।	गाडी पल्टियो । मोटरसाइकल बिग्रीयो । हवाइजहाज आयो ।
बासस्थान वा संरचना	नानी झुपडि । पुल टुटिगइ । घरकी फलेडि साणि छ ।	सानो छाप्रो । पुल भाँच्चियो । घरको फलेडी साँघुरो छ ।
ध्वनिसम्बन्धी	तइकि भास पातलि छ । तइकि बोलि ठुलि छ । भास मोटि छ ।	त्यसको स्वर पात्लो छ । त्यसको आवाज ठुलो छ । स्वर मोटो छ ।
गन्ध	फूलइ बास आइ । छाँच बास आइ ।	फूलको बासना आयो । महीमा बासना आयो ।

कार्यका आधारमा माथि आएका आँसी, कसी, कलम, मिसिन, देली, झुपडि, पुल, भास, छाइल, बास जस्ता शब्द स्त्रीलिङ्गका रूपमा प्रयोग भएका छन् । यी सबै शब्दले फरक फरक कार्यलाई जनाएको छ ।

सांस्कृतिक र प्रतीकात्मक आधारमा

क्षेत्र	डडेलधुरेली भाषा	नेपाली भाषा
धार्मिक	मूर्ति निकी आथिन् । तइकी पुजा अरेइ निकि भइन् ।	मूर्ति राम्रो छैन । त्यसको पुजा गराइ राम्रो भएन ।
सांस्कृतिक	कुलइ ठुलि भइ । ढोल बज्जिन । दसैं निकि भइ ।	टोपी ठुलो भयो । ढोलक बज्दैन । दसैं राम्रो भयो ।

सांस्कृतिक र प्रतीकात्मक आधारमा माथि आएका शब्द मूर्ति, पूजा, टोपी, ढोल, दसैं आदिले स्त्रीलिङ्गलाई बुझाएको छ ।

अमूर्तताका आधारमा

क्षेत्र	डडेलधुरेली भाषा	नेपाली भाषा
समयसम्बन्धी	एइ वर्षे कमाइ निकि भइन् ।	यो वर्षको कमाइ राम्रो भएन ।
मानसिक धारणा	भउत रिस आइ ।	धेरै रिस उठ्यो ।

अमूर्त भावलाई बुझाउन प्रयोग हुने शब्दमा पनि लैङ्गिकता रहेको पाइन्छ । माथि आएका वर्ष र रिस दुवै स्त्रीलिङ्गी शब्द हुन् ।

समग्र रूपमा माथि गरिएको वर्गीकरणलाई तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छः

वर्गीकरणका आधार	उदाहरण	स्त्रीलिङ्ग संकेत
भाषिक प्रयोग	कुरडि, भास, नानि	‘इ’ प्रत्यय

वर्गीकरणका आधार	उदाहरण	स्त्रीलिङ्ग संकेत
लुगाहरू	साडि, पिछाउडि, झकुलि	लुगासम्बन्धी वस्तुहरूमा 'इ' प्रत्यय
खाद्यवस्तुहरू	दाल, खिचडि, मइरि, छाँच	सामान्यतया अमिलो, नरम वा तरल परिकारहरू
औजार/साधनहरू	आँसि, कसि, मइ	कृषि र घरेलु औजारहरू
शरीरका अङ्गहरू	छाला, चानि, नाडि	कोमल वा संवेदनशील अङ्गहरू
चाडपर्व/रिति/स्थल	न्यारी जाँत, बिरानि ठउर, देलि	सांस्कृतिक रूपमा स्त्रीलिङ्ग जोडिएका शब्द
तरल पदार्थहरू	छाँच, दइ, दाल	वस्तुगत प्रयोग अनुसार स्त्रीलिङ्ग
गहना/सौन्दर्य	तिलहरि, माला, फुलि	परम्परागत रूपमा महिलाले प्रयोग गर्ने वस्तुहरू

डडेल्धुरेली भाषामा रहेका अजन्तुवाचक नामपदमा देखिएको लिङ्गभेद विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बन्धित शब्दहरूमा रहेको पाइन्छ। जस्तै: खानेकुरा, लगाउने लुगा, गहना, शरीरका अङ्ग, खेतमा काम गर्दा प्रयोग गरिने औजार, चाडपर्व, संस्कार आदि क्षेत्रमा लिङ्गभेद रहेको देखिन्छ। यसका बारेमा अध्ययन गर्दै जाने हो भने अजन्तुवाचक शब्दमा यस्ता थुप्रै स्त्रीलिङ्गी शब्दहरू भेटिन सक्छन्।

निष्कर्ष

भाषा एक मानवीय सिर्जना हो। जसको सञ्चालन र व्यवस्थापनका लागि व्याकरणको आवश्यकता पर्दछ। सामान्यतः लिङ्गभेद मानव नाम वा मानवसम्बन्धी शब्दमा देखिन्छ तर डडेल्धुरेली भाषाको विशेषता भनेकै अजन्तुवाचक शब्दमा पनि लिङ्गभेद देखिनु हो। यस अध्ययनमा डडेल्धुरेली भाषाको अध्ययन, अनुसन्धान, भाषिक छलफल, अवलोकन, वक्ताको भाषिक व्यवहार आदिका आधारमा बोली, लुगा, खाद्यवस्तु, गरगहना, तरल पदार्थ, शरीरका अङ्गहरू, चाडपर्व, धर्म संस्कृति, रीतिरिवाज, भेषभुषा, सौन्दर्य, संवेदनशीलता वा कोमलता, भाव वा विचार, कृषिकार्यमा प्रयोग हुने औजार, स्वरूप वा आकार र कार्यका आधारमा लिङ्गगत भिन्नता रहेको पाइन्छ। यस्तो लिङ्गभेद कुनै शब्दमा स्त्रीलिङ्गी मात्र हुन्छ कुनै शब्दमा पुलिङ्गी मात्र हुन्छ भने कुनै शब्दमा स्त्रीलिङ्गी र पुलिङ्गी दुवै हुनेगरेको पाइन्छ। जस्तै : मेरी कुलै, दणदणानी धोति, सुकिलि पिछाउणि - लुगामा। बिरानी ठउर, न्यारोइ डाँडो, न्यारी ठउर - स्थानमा। सारी मइरी, बाकली दाल - खानेकुरामा। निसुरी चानी, मोटी नाणि, कोलि छला - शरीरका अङ्गमा। साँणि चुणि, नानी मुदणि, कानै बाली - गरगहनामा। बाकली छाँच, पन्याली दाल - तरल पदार्थमा। थोतरी कसी, लगाउ फाउणि, नानी आँसी आदि घरायसी वस्तुमा लिङ्गभेद रहेको पाइन्छ। लिङ्गका आधारमा यस्ता भेदहरू देखिनु डडेल्धुरेली भाषाको मौलिक भाषिक विशेषता हो। सामान्य रूपमा टोपी प्रायः पुरुषले प्रयोग गर्ने वस्तु हो तर यसमा पनि मेरी कुलै शब्दले स्त्रीलिङ्गभेद बुझाएको छ। मेरि कुरडि, न्यारिइ भास, निकि जाँत आदि शब्दहरूले स्त्रीलिङ्गलाई बुझाएको छ। यसरी माथि आएका यी विविधता र प्रयोगहरूले के देखाउँछ भने डडेल्धुरेली भाषा केवल एक बोली मात्र नभएर एक संरचित भाषिक प्रणाली हो। यसमा लिङ्गभेदका दृष्टिकोणले समृद्ध परम्परा रहेको पाइन्छ। साथै अजन्तुवाचक शब्दमा पनि लिङ्गको व्यापक उपस्थिति रहेको पाइन्छ। यस भाषाको यस्तो विशिष्टता बुझ्न र यसलाई विधिवत् भाषिक रूपमा स्थापित गर्न व्याकरणिक अध्ययन, कोश निर्माण र भाषिक विश्लेषणका कार्य गर्न अपरिहार्य देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५७). *समसामयिक नेपाली व्याकरण* (दोस्रो. संस्क.). विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- गौतम, देवीप्रसाद (२०४९). *नेपाली भाषा परिचय*. साझा प्रकाशन ।
- गौतम, देवीप्रसाद र अन्य (२०६९). *सामान्य भाषाविज्ञान* (दोस्रो. संस्क.). पिनाकल पब्लिकेशन ।
- गौतम, वासुदेव (सन् २०२४). *नेपाली र माझी भाषामा व्याकरणात्मक कोटिको तुलना*. प्रज्ञारत्न. ६(१) पृ. ९६ - १०९. <https://doi.org/10.3126/pragyaratna.v6i1.64541>
- तिवारी, भोलानाथ (२००१). *भाषाविज्ञान*. किताब महल ।
- निरौला, यज्ञेश्वर (सन् २०२३). *नेपाली भाषामा व्याकरणात्मक परिवर्तन*. मानविकी तथा समाज विज्ञान जर्नल. १४(२). पृ. १३७ -१४७. <https://doi.org/10.3126/hssj.v14i2.58105>
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५६). *नेपाली वाक्य व्याकरण* (दोस्रो. संस्क.). एकता बुक्स ।
- पोखरेल, शान्ति (सन् २०१८). *मानव इतिहास र लैङ्गिकता निर्माण*. जर्नल. ४(१) पृ. १२२ – १३०. <https://doi.org/10.3126/dmcrj.v4i1.44488>
- बन्धु, चूडामणि (२०३२) *नेपाली भाषाको उत्पत्ति* (दोस्रो.संस्क.). साझा प्रकाशन ।
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद र भीमनारायण रेग्मी (२०५९). *भाषाविज्ञान* (दोस्रो. संस्क.). न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- शर्मा, रामनाथ (सन् २००३). *पाणिनि अष्टाध्यायी*. मुन्सीराम मनोहरलाल प्रकाशन ।
- Butler, J., & Trouble, G. (1990). Feminism and the Subversion of Identity. *Gender trouble*, 3(1), 3-17.
- Comrie, B. (1989). *Language Universals and Linguistic Typology*. University of Chicago Press.
- Corbett, G. G. (1991). *Gender*. Cambridge University Press.
- Chomsky, N. (2002). *Syntactic Structures*. Mouton.
- Fausto-Sterling, A. (2000). *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*.
- Jespersen, O. (2013). *Language: Its Nature, Development and Origin*. London: Allen & Unwin.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2008). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
- Lakoff, G. (2024). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lorber, J. (1994). *Paradoxes of Gender*. Yale University Press.
- Meillet, A. (1921). *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris.
- Thomason, S. G., & Kaufman, T. (2023). *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. Univ of California Press.
- West, C., & Zimmerman, D. H. (1987). *Doing Gender*. *Gender & Society*, 1(2), 125–151.